

І.Ф. КУРАС: ВИДАТНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПОЛІТОЛОГ-ПРАКТИК

Коректне розуміння державотворчих процесів сучасної України об'єктивно неможливе без глибокого вивчення історичного досвіду попередніх поколінь, який сформувався завдяки діяльності конкретних постатей. Яскравим прикладом цього є життєвий і творчий спадок представника прогресивної історичної думки – І.Ф. Кураса – історика, етнополітолога, українознавця, особистості з великої букви. Саме наявність таких особистостей є головним чинником здатності нації формувати своє майбутнє, виходячи зі своїх власних інтересів.

Ключові слова: громадська позиція, політика, товариство, активність, політик, діяч, партія, ініціатива.

Корректное понимание государственных созидательных процессов современной Украины объективно невозможно без глубокого изучения исторического опыта предыдущих поколений, который сформировался благодаря деятельности конкретных фигур. Ярким примером этого является жизненное и творческое наследие представителя прогрессивной исторической мысли – И.Ф. Кураса – историка, этнополитолога, украиноведа, личности с большой буквы. Именно наличие таких личностей является главным фактором способности нации формировать свое будущее, исходя из своих личных интересов.

Ключевые слова: гражданская позиция, политика, общество, активность, политик, деятель, партия, инициатива.

The correct understanding of the state creative processes in modern Ukraine is objectively impossible without deep studying of former generations' historical experience that is formed due to the particular figures activity. The vivid example of it is the vital and the creative inheritance of a progressive historical thought representative – I.F. Kuras, a historian, ethnopolitical, Ukrainian, a personality of a first letter. Just presence of such personality is a main factor of nation's ability to form its own interests.

Key words: public position, politics, society, activity, politician, activist, party, initiative.

Початок нового етапу розбудови української державності характеризується для українського народу великою кількістю визначних подій, а саме – здобуттям незалежності України. У зв'язку з цим сьогодні особливо гостро постає проблема формування сучасної політичної еліти, що має забезпечити вихід молодій державі на рівень цивілізованих країн світу, стати головним носієм інтелектуального та духовного потенціалу народу, гарантом становлення державності та демократизації суспільства. Це, у свою чергу, вимагає переосмислення і об'єктивного висвітлення історичних подій минулого, творчого застосування досвіду попередніх поколінь та розумного використання позитивного прикладу як однієї з

можливих умов подальшого успішного розвитку української держави.

На різних етапах розвитку суспільства громадянськість, громадянське виховання, громадянська позиція мали специфічне тлумачення. Проте на всіх історичних етапах буття українського народу та становлення його незалежності високо цінувався громадянський дух наших співвітчизників, їхнє прагнення до свободи і незалежності. Ідеал громадянина включає наступні якості: соціальний оптимізм, вміння дорожити святинями як особистими цінностями та святинями свідомості та серця, розуміння сенсу життя; гармонійна єдність загальної та особистісної гідності; почуття обов'язку як стрижень етичної культури; усвідомлена громадянська позиція, що глибоко переживається.

Саме такими якостями духовного наповнення особистості відрізнялася активна наукова, громадсько-політична та життєва позиція академіка Національної академії наук України Івана Федоровича Кураса.

І.Ф. Курас зарекомендував себе талановитим організатором і менеджером науки, працюючи академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права Академії наук, директором Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, членом Президії, а згодом – віцепрезидентом Національної академії наук України. Його енергійна діяльність у Академії сприяла зростанню авторитету української науки, її престижу у світі. До того долучалася діяльність науковця у Верховній Раді, праця на посту віцепрем'єр-міністра з гуманітарних питань. Проведена науково-організаційна та дослідницька робота науковця-гуманітарія у межах Національної академії наук України в цілому та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України зокрема, створила реальне підґрунтя для розширення пізнання та політико-практичного оволодіння етнополітичними процесами, що відбуваються в українському поліетнічному суспільстві.

Активну громадську позицію вчений-гуманітарій зайняв ще за часів студентства. Наукове коло історичних інтересів швидко захопило молодого студента. Виразення власних історичних зацікавлень він знайшов у межах студентського гуртка з історії СРСР. На початку 60-х років ХХ ст. у студентства зародилася добра традиція, звичайно, за підтримки партійного бюро, обговорювати популярні книжки відомих письменників. До такого типу громадської роботи долучився й майбутній науковець. На його особливу активність у цьому своєрідному клубі вказує те, що інформацію із тематики проведення одне із засідань – обговорення книги В. Аксьонова «Колеги» – розробив він сам [1]. Тематика твору породжувала серед студентського співтовариства жваве обговорення, що в свою чергу сприяло зростанню авторитету Івана Кураса серед товаришів по справі.

Громадянська позиція, яка зміцнювалась у майбутнього вченого протягом навчання та у роки роботи у партійному архіві Кіровоградського обкому Компартії України на посаді наукового співробітника та за сумісництвом – асистента кафедри марксизму-ленінізму Кіровоградського філіалу Харківського політехнічного інституту ім. В.І. Леніна [2, арк. 4], визначила його громадську позицію й під час перебування на високих партійних, державних та академічних посадах уже згодом.

Великого значення молодий науковець надавав теоретичній самоосвіті та методологічній підготовці, пов'язуючи це із власною педагогічною практикою. Наслідком цього стало те, що його зпоміж не багатьох аспірантів призначили керівником студентського наукового гуртка на

історичному факультеті [2; 3, с. 518]. Працюючи з молодими пошуковцями, він власним прикладом самовідданого ставлення до науки, запаливав у них прагнення до вивчення маловідомих сторінок історії, маловивчених питань. Крапці роботи підопічних Іван Федорович рекомендував до участі у республіканських та всесоюзних турах конкурсів студентських наукових праць з проблем суспільних наук. Беззаперечним свідченням високої якості та організації гуртка стала неодноразова перемога учасників історичного гуртка у міжфакультетних і, навіть, республіканських змаганнях.

За короткий час історик здобув в університеті авторитет і повагу, зарекомендував себе винятково здібним лектором, справжнім майстром ведення дискусії на семінарських заняттях, долучився до громадської роботи, зокрема, до проведення творчо-літературних вечорів, конкурсів студентських наукових робіт.

Викладацьку і наукову роботу в університеті викладач поєднував з активною громадською діяльністю. Особливо хотілося б відзначити його плідну лекторську роботу як члена товариства «Знання».

Маючи понад піввіковий досвід роботи, Товариство є своєрідним неформальним інститутом реалізації інтелектуального потенціалу нації з метою задоволення інформаційно-освітніх потреб громадян України. Товариство займається розробкою та впровадженням нових інформаційно-освітніх технологій, працює над створенням потужної інформаційної бази знань. На черзі створення корпоративної обчислювальної мережі на території України, яка забезпечить інтеграцію інтелектуального потенціалу членів Товариства з національним та світовим інформаційними ресурсами.

Його слухачами були робітники Києва, Миколаєва, Одеси, Донбасу, трудівники сіл Житомирщини, Чернігівщини, Черкащини, інших областей і міст України. Зазвичай його лекції присвячувались проблемам національної політики, а також поточним подіям внутрішнього та міжнародного життя [4, с. 525]. І це завжди були не просто розповіді чи констатація сухого академічного матеріалу. У час, коли можливість викладу суспільних подій не відрізнялась ані різноманітністю, ані повнотою, ані багатством та доступністю джерел це було зовсім непросто. Іван Федорович був взірцем професійної чесності, рішуче виступав проти прикрашання матеріалу зайвими чи недостовірними фактами. Педагогічна, наукова і громадська діяльність вченого закономірно сприяла тому високому авторитетові, яким він заслужено користувався в колективі університету та за його межами [4, с. 525].

Ще більш енергійно дослідник долучився до громадської роботи в період 80-х роках ХХ ст., з початком перебудовчих процесів у державі та Інституті історії партії зокрема, де працював дослідник. Іван Федорович продовжував читати

лекції поза інститутськими аудиторіями, прагнучи донести до широкого кола громадськості проблеми і завдання, які постали перед країною, науковцями і кожним громадянином у зв'язку з новою суспільною обстановкою. Щодо «перебудови» у науковця була власна стійка громадська позиція. Цей історичний період науковець розумів як етап рішучого подолання застійних процесів, злам механізму гальмування та створення надійної і ефективної програми соціально-економічного розвитку суспільства, оновлення суспільства.

Не менш важливою справою і в громадсько-політичному, і в суто науковому сенсах заступник директора Інституту історії партії з наукової роботи вважав реабілітацію українських діячів, репресованих в роки сталінізму. Прикладом може бути історія з посмертною реабілітацією в партійному відношенні М.О. Скрипника і видання його вибраних творів. Знову знадобилась і наполеглива ініціатива співробітників Інституту і стійкість керівництва у процесі підбору матеріалів до документальної збірки, що готувалась [5]. Вчений очолив колектив упорядників та написав до збірника справді новаторську передмову.

Займаючи постійно активну громадську позицію, дослідник з усім арсеналом своїх знань у непростій царині суспільного життя не міг стояти осторонь перебудовних процесів у державі. Результатом наукових пошуків директора та його кількох однодумців стало видання монографії «Осуществление ленинской национальной политики в СССР» [6]. Праця фактично стала «червоним прапором» суспільної думки, відповіддю вчених на непрості питання, що природно набули своєї гостроти з початком демократизаційних процесів багатонаціональної держави. Дослідження стало резонансним і дуже актуальним і, фактично, стало початком ініціативи до рішучих дій особисто Івана Федоровича та науковців-прибічників, які підтримали вченого у бажанні створення окремої академічної установи, в межах якої б відбувалось прогнозування та побудова можливих варіантів передбачення і розв'язання національних протиріч та конфліктів.

Для вченого-гуманітарія характерним було й те, що він завжди вдумливо ставився до різних проблем, дотримувався свого власного, старанно продуманого та обґрунтованого погляду, якого не боявся висловлювати навіть і на високих партійних рівнях та відстоювати свої позиції, незважаючи на усталені у той час штампи [7, с. 531].

Помітно активізувалась суспільна активність і небайдужість науковця вже у період становлення української соборної державності, що хронологічно співпало з етапом кар'єрного зростання науковця. А зокрема, від початку виконання ним директорських обов'язків в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, його активної науково-академічної та суспільно-політичної діяльності й аж до передчасної смерті. Цьому сприяли і громадська зрілість вченого-

гуманітарія, що був безпосереднім споглядачем творення нової суспільної формації, і можливість безпосереднього практичного втручання та впливу через державні важелі управління.

Значної уваги вчений-історик приділяв питанням історичного минулого і його впливу на сьогодення. Крім активної пошуково-дослідницької діяльності в цій сфері, науковець енергійно включився у громадянське русло вирішення проблем історичної спадщини. Чи не найгострішим у цьому відношенні для ученого (та й для суспільства загалом) було завдання подолання проблем та наслідків Великої Вітчизняної війни.

Власне, все дитинство вченого пройшло в роки війни та у повоєнний період тяжкої відбудови. Він став свідком лихоліття, що не лише звело країну до розрухи, але й забрало людські життя, серед яких були земляки, односельці, рідні та близькі люди. Керуючись стійкою громадською позицією та відчуттям обов'язку перед Батьківщиною віцепрем'єр-міністр взяв активну участь у діяльності національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». У 1996 році його було призначено головою Спостережної ради фонду [8]. Фонд займався виплатою одноразової компенсаційної допомоги за рахунок ФРН громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни постраждали від фашистського переслідування, колишнім в'язням нацистських концтаборів, гетто, громадянам, які були депортовані на примусові роботи за межі держави, у тому числі дітям народженим у нацистській неволі. Фонд також став спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам фашистських переслідувань.

Важливим аспектом громадської діяльності вченого було прагнення розширити грані суспільного розвитку, подолати камерність українського громадського руху. Академік намагався сприяти науково-громадському і культурно-освітньому діалогу з країнами ближнього і дальнього зарубіжжя. Хочемо відмітити чималі зусилля, яких доклав вчений до того, щоб у Москві з'явився культурний центр України [9].

Будучи віцепрем'єром в українському уряді науковець займався цим питанням предметно і постійно. Політик завжди мислив масштабно і далекоглядно. Він говорив про те, що Культурний центр має стати духовним посольством України в Росії, справжнім українським домом у російській столиці [10, с. 555]. А після успішного втілення цієї ідеї в життя Іван Федорович не полишав увагою створений заклад – постійно цікавився роботою Центру.

Вчений-історик як віцепрем'єр гуманітарної сфери виступав за збереження усіх творчих союзів не лише як інструментів діалогу між владою та представниками культури, або як ще одного своєрідного доповнення до апарату Мінкульту, а їх перетворення у справжні громадські організації комунікацій між самими членами союзів та

подальша можливість перетворення того ж, скажімо, союзу художників у повноцінну профспілку, котра могла б самостійно відстоювати власні інтереси. І.Ф. Курас став одним із основоположників Академії мистецтв України – абсолютно нового об'єднання та своєрідного «рейтингового агентства і клубу» для всіх працівників культурної ниви.

Велика роль діяча, як громадського активіста у повній мірі проявилась при втіленні у життя двох проектів і планів, ціннісна вартість яких говорить сама за себе. Це – реконструкція Національного будинку культури і мистецтв «Україна» та відновлення-реконструкція Національної філармонії України. Уже лише завдяки тільки цим двом проектам вчений-політик заслугове вдячності всієї української громади [11, с. 570].

Окремої уваги заслуговують ініціативи Івана Федоровича, що стосувалися проведення урочистостей присвячених відзначенню подій державного масштабу. Це, зокрема, ряд ініційованих політиком депутатських пропозицій про відзначення 125-річчя з дня народження видатного українського громадсько-політичного діяча, одного з керівників Української революції й національно-державного відродження, визначного письменника В.К. Винниченка [12], відзначення 100-річчя з дня народження видатного письменника У.О. Самчука [13], відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча С.В. Петлюри [14], відзначення 200-річчя з дня народження видатного вченого М.О. Максимовича [15] та пропозиції по влаштуванню свят. Не обходив увагою учений і справ збереження культурно-пам'яткового спадку України. На це були спрямовані наступні законодавчі ініціативи дослідника: Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Гетьманські столиці» [16] та Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Шевченківський національний заповідник» [17]. Метою створення обох територій культурної спадщини визначалася необхідність захисту та відтворення національної культурної спадщини у межах визначених територій, залучення інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури, сприяння зростанню кількості туристів до визначних історичних місць України.

Громадянський обов'язок, яким завше керувався у своєму житті Іван Федорович, не дозволив залишити поза увагою політика-державника і загальнолюдські цінності, а зокрема – любов до малої Батьківщини і потреба відродження суспільних цінностей через опікування інтересами громади.

Так, з ініціативи Івана Федоровича у рідному селі, де проходили його власні шкільні роки, розпочалося будівництво нової сучасної школи. Це був чи не єдиний проект будівництва освітнього закладу в Одеській області взагалі у складні часи становлення незалежної держави. Згодом, будучи віце-прем'єр-міністром, а потім і народним депу-

татом, Іван Федорович доклав багато зусиль до того, щоб будівництво не зупинялось. Будівництво школи було доведено майже до вісімдесяти відсотків готовності, але завершити так і не вдалося. Зі зміною державного керівництва будівництво було призупинене [18, с. 592].

За сприяння вченого було також побудовано дорогу Рибниця – Криве Озеро, яка проходить через м. Балту і с. Немирівське. І.Ф. Курас доклав багато зусиль до створення прекрасного водосховища на р. Кодимі. І всі ці справи творив він виключно в інтересах людей і для людей.

Як згадують ученого його близькі та колеги, він ніколи не забував людей, колективів, з якими його зводила доля. Попри те, що він закінчував аспірантуру вже в Києві, Одеський університет завжди був для нього рідним. З великою пошаною учений ставився до своєї alma mater, при кожній нагоді бував там і усіляко підтримував, вболівав за долю вузу [19, с. 564]. Тим же йому й віддячували – у рідному університеті істориком було присвоєно звання Почесного доктора вузу, названо його ім'ям студентську аудиторію [20; 21]. Звання Почесного професора університету йому було надано і в стінах Маріупольського гуманітарного інституту Донецького державного університету [21; 22]. А в рідному селі – увічнили пам'ять про земляка назвавши його ім'ям, поки що недобудовану школу та одну із вулиць.

Не менш продуктивною, ніж громадська, була й політична діяльність вченого-практика. Не лише за участю у процесі створення громадських гуртків, фондів, товариств і об'єднань ми можемо судити про його громадянську активність. Діяч активно брав участь у роботі подібного роду утворень і організацій, всіляко сприяв їхньому примноженню і внутрішньому процвітанню, незважаючи навіть на високі державні посади, які займав.

Науково-пошукова робота та стійка громадянська позиція І.Ф. Кураса знайшли своє яскраве підтвердження і практичне втілення під час роботи дослідника у владних органах. Політична діяльність депутата та віце-прем'єра на всьому проміжку його діяльності у політичній сфері відрізнялася високим професіоналізмом і відповідальністю ученого за власну роботу. Багато часу та зусиль він присвятив розробці та втіленню в життя науково обґрунтованих, ретельно підготовлених програм і законопроектів, які в подальшому набули сили закону, суттєво впливали на суспільно-політичний розвиток та державний поступ.

У 1990-1991 роках спостерігалася гранична політизація суспільного життя в Україні, а цілеспрямовані політологічні дослідження тільки розпочиналися. Зіткнення сил прогресу і демократії з консервативними силами в теорії і практиці політичного життя відбувалося хаотично, більшою мірою на базі політичної інтуїції, віри і надії, ніж на базі політичної теорії. Тому саме політологія, як нова наукова галузь, мусила бути зорієнтованою на комплексне дослідження полі-

тичного процесу, широке використання нових методів наукової роботи, тісний зв'язок теорії і практики [23, с. 52].

В умовах гострої недостачі ґрунтовних політологічних досліджень, відсутності теоретичного забезпечення політичної сфери науки, не кажучи вже про практичне втілення подібних наукових напрацювань, в умовах гострого фінансового дефіциту науково-освітніх закладів та їх розрізної діяльності, постала нагальна потреба здійснення політологічних досліджень і наукового обґрунтування становлення політичної системи незалежної України. Саме в такій непростій соціально-економічній, громадсько-політичній ситуації розпочав свою дослідницьку роботу у сфері політологічних наук Іван Федорович, поставивши на меті подолання однобокого бачення політичного розвитку країни, забезпечення науковими розробками і висновками та практичними пропозиціями політичну сферу становлення молодій державі і, що найголовніше, – забезпечення практичного втілення наукових напрацювань у цій сфері.

Ситуація, з точки зору науково-теоретичного забезпечення регулювання політичних процесів і створення для цього відповідних інституцій, була досить складною. Дослідник розумів, що без ґрунтовних організаційних форм розвиток політології немислимий. А нагальна потреба розвитку політичних досліджень у державі, яка щойно заявила про новий шлях творення – творення демократичної, правової, соціальної України, – в умовах відсутності чітких уявлень і стратегії розбудови нової політичної системи, була очевидною. Таким чином, І.Ф. Курас, у першу чергу, як учений, активно долучився до політико-правового забезпечення політичних трансформацій науковими розвідками і теоретичним обґрунтуванням назрілих політичних змін. З його ініціативи у структурі Національної академії наук України був організований перший спеціалізований інститут політологічного профілю – Інститут національних відносин та політології, який учений і очолив (з 1998 р. – Інститут політичних та етнопольтичних досліджень НАН України) [24, арк. 1; 25]. Розпочалися енергійні кроки у напрямку розширення політологічної науки і творення власного академічного досвіду становлення політичної дійсності.

Наголошуючи на актуальності етнопольтологічних досліджень і політичної практики, директор разом з колективом науковців виступили ініціаторами створення на базі Інституту політичних і етнопольтичних досліджень НАН України міжнародного центру етнічних досліджень під егідою ОБСЄ. Ідея була підтримана Президентом України та Міністерством закордонних справ. Однак, незважаючи на необхідність створення такого центру, який би об'єднав зусилля вітчизняних і зарубіжних вчених, реалізувати цю ідею так і не вдалося [26, с. 61-62].

Регіональний аспект етнопольтичних процесів у сучасній Україні став предметом спеціаль-

ного комплексного дослідження вченого, яке дало змогу визначити етнопольтичну структуру регіонів України і динаміку їх розвитку; здійснити регіональну проекцію національної правової системи України; дати характеристику стану етнопольтичних процесів у регіонах України; з'ясувати специфіку та тенденції розвитку етноконфесійних процесів у регіонах і, зрештою, проаналізувати перспективи та реальні можливості удосконалення адміністративно-територіального устрою України з урахуванням етнопольтичних чинників.

Останнє, у свою чергу, дало змогу науковцям підготувати і направити органам влади та державного управління ряд експертних довідок і доповідних записок щодо законодавчої бази етнопольтики на сучасному етапі, стимулювання соціально-економічного та етнокультурного розвитку, реалізації прав етнічних груп України, вирішення проблем національно-адміністративного самоуправління [27, с. 51].

Зокрема, академічні секції та Інститут політичних і етнопольтичних досліджень на чолі з Іваном Федоровичем активно долучались до розробки державних програм та пропозицій політичного та соціально-економічного спрямування. Серед таких варто згадати розроблені: Концепція етнопольтичного розвитку України, Концепція розвитку гуманітарної сфери України, Концепція політичної реформи та інші.

Різносторонній талант дозволяв історика поєднувати науково-теоретичну та практичну діяльність, бути і науковцем, і політичним практиком. Так, науково-організаційну роботу вчений успішно поєднував з функціями державного діяча. У 1994-1997 роках він працював на посаді віцепрем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики [28]. На цій посаді вчений зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв'язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник [29, с. 17]. У цей час були закладені теоретичні й організаційні основи гуманітарної політики, яка в цей час перебувала у досить критичному стані через недостатнє державне фінансування сфери.

Риси справжнього політика та державного діяча науковець повною мірою виявив і як народний депутат України, яким був обраний у 2002 році по багатомандатному загальнодержавному округу від виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну» [30; 31, с. 62].

Іван Федорович Курас віддавав багато власних сил і знань розв'язанню складних проблем розвитку національної науки, освіти, культури, соціального забезпечення, державної та політичної сфер управління. Брав безпосередню участь у роботі Конституційної комісії від Президента України (в 1994-1996 рр.), а відтак – безпосередньо у розробці численних проектів Основного Закону [32, с. 14-15; 33, с. 611]. Велику увагу вчений-політик приділяв втіленню власних наукових доробків у сфері етнопольтичних відносин.

Зокрема, – очолював державні комісії: у справах депортованих народів Криму, був призначений головою Української частини, співголовою Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців. Як вчений-гуманітарій та експерт соціогуманітарної сфери державного розвитку Науковець-державник займався питаннями освіти та науки, соціального захисту. У зв'язку з чим очолював ряд державних комісій, зокрема: виступав головою Комісії у справах неповнолітніх (з 1994 р.), призначався головою Наглядової ради Національного фонду соціального захисту матерів і дітей «Україна – дітям» (у 1997 р.), на чолі Наглядової ради Київського національного медичного університету (2003 р.), Наглядової ради Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Крім цього, політик був головою Комісії з питань координації, приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн при Кабінеті Міністрів України (з 1995 р.), Комісії з питань реформування вищої освіти в Україні (з 1995 р.), головою Державної Комісії з питань реорганізації в галузі науки (з 1995 р.). Призначався членом Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президентові України (з 1996 р.), очолював Раду з питань мовної політики (в 1997 р.).

Велику увагу науковець-практик приділяв освітянським проблемам та питанням реалізації державної молодіжної політики в Україні. Найбільш гострими проблемами зазначених галузей державного регулювання вчений називав перш за все фінансовий «голод» освітнього процесу на всіх його рівнях (від заробітної платні працівникам до недостатнього рівня матеріально-технічного забезпечення навчального процесу та кожного з його учасників), а також питання відповідності списку напрямів та спеціальностей, за яким вищі здійснюють підготовку фахівців із реальними і практичними потребами ринку праці [34, с. 646-649; 35, с. 638-645].

Політолог-практик активно долучався до розробки питань культури та пам'ятко-охоронної справи, зокрема, через участь у Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (з 1995 р.), Раді з питань збереження національної культурної спадщини при Президентові України (в 1997-1998 рр.). Зокрема, у своїх виступах у парламенті він наголошував на певних здобутках держави у пам'яткоохоронній справі, зокрема зазначав: «За дуже короткий час після його прийняття [закон «Про охорону культурної спадщини» – авт.] розроблена досить розгалужена нормативно-правова база, проте організаційне і особливо фінансове забезпечення їх виконання явно не відповідає тим гострим питанням, які належить вирішити. Йдеться, зокрема про необхідність створення в структурах місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування підрозділів, що підпорядковані Державній службі охорони куль-

турної спадщини, яку нещодавно створено у складі Міністерства культури і мистецтв» [36, арк. 10].

Окрім цього, І.Ф. Курас активно займався розробкою проблем збереження культурної спадщини, користуючись депутатським правом законодавчої ініціативи. Ним було подано проекти законів про територію захисту культурної спадщини, які вже згадувались автором вище.

Активно долучився науковець до втілення проектів політичних та соціально-економічних змін, розроблених вченими під його началом, зокрема, будучи членом Координаційної ради з питань внутрішньої політики при Президентові України (з 1998 р.), членом Комітету Верховної Ради України у закордонних справах (у 2002 р.) був секретарем Політичної ради при Президентові України (2003-2004 рр.) [36, арк. 17; 31; 32, с. 15-16]. Згодом – керівником, робочої групи з підготовки проекту Концепції реформування політичної системи України (з 2001 р.), членом Комісії з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів (з 2002 р.). У 2003-2004 роках був секретарем Політичної ради при Президентові України [37, арк. 10; 38, с. 38].

Як авторитетний політик і порядний фахівець, знавець своєї справи, Іван Федорович активно долучився до парламентської діяльності. Зокрема, до Верховної Ради ним було представлено ряд депутатських запитів, ініціатив та пропозицій, що охопили широкий спектр суспільних проблем – від регіональної політики [39], регулювання економічних відносин, до сфери духовності, освіти, необхідності вшанування пам'ятних дат і ювілеїв та вже згаданих ініціатив з приводу відродження пам'ятко-охоронної справи історичної спадщини України.

Розроблена й утверджена нова Конституція України, розпочаті реформи систем освіти і науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення та інших сфер гуманітарної політики вимагали об'єднання зусиль науковців і фахівців практичної сфери. Перебуваючи в уряді України, а пізніше – у парламенті, політик відстоював єдину мету – введення науки у політичну сферу, а з іншого боку – повне невтручання останньої у поле діяльності науки, гостро реагуючи на спроби політизації суспільних настроїв [36, арк. 7]. Головним же завданням, яке ставив перед собою політик було сприяння створенню збалансованої правової бази для реалізації комплексної програми реформування всіх сфер життя, забезпечення прогресу та стабільності суспільства [31, с. 68].

У зв'язку з проголошенням незалежності в історії сучасної України, на думку вченого, настав новий етап – на зміну періоду романтичних очікувань і надій прийшов час політичного прозріння і вимушеного переосмислення цінностей. Дослідник відмічав, що шлях від правового нігілізму до нової Конституції, парламентаризму та місцевого самоврядування, від панування однієї ідеології до

плюралізму і духовної свободи виявився непростим, однак необхідним і корисним досвідом для молодого незалежної України [40, арк. 2; 41, с. 4]. Це надало незворотного характеру демократизації всієї політичної системи, суспільного і державного устрою України.

Все це характеризує непросту суспільно-політичну ситуацію та наростання кризових явищ в Україні на кінець 90-х років ХХ ст., яка вимагала радикальної модернізації політичної системи шляхом її реформування. Виникла нагальна необхідність здійснення більш широкої реформи на міцній науковій основі, яка одержала назву політичної та конституційної [42, арк. 5].

Ще до початку роботи над Концепцією реформування політичної сфери держави вчений стверджував, що Україні потрібна така політична система, яка б забезпечила необхідні умови для виявлення волі народу як єдиного джерела влади, реалізації функцій демократичної, правової держави, створювала б умови для конструктивної діяльності політичних партій, реалізації внутрішніх можливостей політичного потенціалу місцевого самоврядування [40, арк. 3; 43, с. 480-481].

Політолог одним з перших в Україні піддав сумніву адекватність теорії демократичного транзиту, створеної зусиллями західних дослідників, щодо українських реалій. Концепція і теорія, що становили основу тогочасної політичної науки і являли собою, головним чином, кристалізацію західного (ліберально-демократичного) досвіду, не могли бути автоматично перенесені на український ґрунт [23, с. 50]. Таким був особистий погляд вченого на проблему, такого ж змісту були й рекомендації до вищих посадових осіб з питаннями про необхідність розробки власної програми проведення політичних змін у державі.

З урахуванням зазначених обставин у 2000 році Президент України Л.Д. Кучма доручив ученим підготувати і провести науково-практичну конференцію, присвячену науковому аналізу нових політичних реалій, а спеціально створеній Робочій групі на чолі з Іваном Федоровичем виробити проект концепції реформування політичної системи України. Розробкою Концепції разом із дослідником займались і його колеги по цеху – учені М.І. Михальченко, В.Ф. Погорілко, О.С. Онищенко та інші [40, арк. 4; 37, арк. 3; 44, арк. 5-6]. Відбувалось це в надзвичайно непростому режимі – у складних умовах живого політичного процесу. Наслідком чого була і відсутність єдності пропозицій, адже різні політичні сили по-різному бачили одну і ту ж проблему.

У червні 2001 року відбулась наукова конференція на ній виступали зі своїми поглядами різні політичні сили, промовці, науковці, зробив доповідь і Президент України. Головний наголос робився на посиленні президентської складової, а отже, – на встановленні президентсько-парламентської форми державного правління. Пояснювалось це перехідним періодом, в якому перебувала

політична система країни, коли потрібні були відповідні важелі для того аби забезпечити прогресивне функціонування державної влади і суспільного процесу. Однак, через рік політичною владою було обрано діаметрально протилежний варіант реформи влади – обрано курс на парламентсько-президентську республіку [45].

Що ж до особистого погляду на політичну систему в Україні, то Іван Федорович говорив, що президентсько-парламентська модель для України на той час була ще достатньо природною і до кінця не вичерпала свого ресурсу. Однак, на переконання ученого, внесення змін до Конституції були необхідними для підвищення контрольних функцій Верховної Ради, а також для чіткішого розмежування функцій Адміністрації Президента України і Кабінету Міністрів [37, арк. 8]. До того ж, за словами вченого, цей варіант декларував, підтверджував європейський вибір України.

Щодо безпосередніх пропозицій Комісії політичного реформування, то значне місце у розробленій Концепції вчені-політологи відводили кільком питанням, що набули найбільшої гостроти в існуючих суспільно-політичних реаліях [36, арк. 9-10]. Перш за все йшлося про визначення особливостей становлення громадянського суспільства, зокрема політичних партій і громадських організацій та їх ролі у здійсненні політичної влади. Чи не вперше було всебічно визначено роль ЗМІ у державотворенні, а також роль політичної та правової науки та освіти і культури у процесах модернізації політичної системи. Авторами було також сформульовано концептуальні засади щодо інтеграції політичної системи України у європейські та світові політичні структури, визначено етапи і ресурси реалізації запропонованих змін [46, арк. 5-6].

Вагоме місце в Концепції займала необхідність здійснення чіткої класифікації типу держави і, відповідно, типу політичної системи. Вчений наголошував, що внаслідок переплетіння в чинній Конституції елементів президентської і парламентсько-президентської республіки виникає певний дисбаланс розподілу повноважень між усіма гілками влади. А, оскільки, Україна взяла чіткий курс на побудову демократії, то й система влади, був переконаний політик, повинна була бути відповідного стандарту. На думку Івана Федоровича, можливо це було б лише за умови, якби система управління спиралася на могутній зворотній зв'язок влади і населення, на розгалужену систему громадянського суспільства [40, арк. 5-6]. Саме тому, основною метою реформування вчені-політологи називали необхідність вдосконалення форм безпосереднього народовладдя. Пропонувалося прийняття нових, більш досконалих законів про президентські, парламентські та місцеві вибори, про всеукраїнський та місцевий референдуми, про складання Всеукраїнського реєстру виборців [42, арк. 7-12].

Ще одним, не менш дискусійним, було питання необхідності виявлення характеру кризових явищ у політичній сфері. Для подолання негативних тенденцій у політичній сфері науковець пропонував перш за все вирішення ряду проблем наукової сторони політології. Головним завданням політології він вбачав у необхідності комплексного дослідження трансформаційних процесів, створення наукової основи сучасного модернізаційного дискурсу, визначення України у глобальній соціотрансформаційній динаміці, вироблення відповідного наукового інструментарію, вирішення ряду непростих методологічних проблем [40, арк. 9-10; 24, арк. 6]. Шляхи подолання парадигмально-методологічної кризи політичних наук учений вбачав у розширенні діапазону її дослідницьких методів.

Розробники Концепції реформування політичної системи одним з найважливіших невирішених методологічних питань визначали проблему співвідношення державної стабільності і соціальних трансформацій. Перед суспільством постало питання визначення прерогатив майбутньої розбудови держави – шляхом дотримання стабільності чи кардинальних суспільних змін. І.Ф. Курас вважав, що політологи мають дати науково обгрунтовану відповідь на питання визначення оптимальної форми переходу від одного суспільного ладу до іншого, що був би найменш болісним для суспільства.

Значне місце при розробці Концепції реформування політичної системи учені відводили етнополітології та етнополітичним тенденціям сучасної політології. Зокрема, особливо важливими, за словами Івана Федоровича, для політич-

ної етнології є вивчення співвідношення глобалізаційних та ідентифікаційних процесів, регіональної ідентичності й регіоналізму, створення оптимальної моделі співжиття і співпраці різних етносів та етнічних груп [40, арк. 13-14].

На переконання науковця викладені пропозиції вчених та політологів у Концепції політичного реформування країни були не лише особистими пропозиціями, але мали під собою ґрунтовну академічну базу прогностичного спрямування. Цей проект не просто план змін, але й певна спроба потенціальної діагностики суспільних відносин і розробки моделей виходу з будь-яких криз.

Концепція реформування політичної системи України, розроблена ученими-політологами під керівництвом вченого стала позитивним результатом взаємодії теорії і практики, діяльності органів державної влади і наукових установ НАН України. У ній уперше були чітко визначені мета, пріоритети і принципи реформування політичної сфери, її структура, функції суб'єктів та основні напрямки їх розвитку на найближчу перспективу.

Таким чином, зазначав Іван Федорович, щоб симбіоз демократичної політики і ефективної науки став фактом, необхідне істотне піднесення ролі і статусу відповідних академічних установ, посилення координуючої ролі Національної академії наук України в осмисленні та науковому аналізі політичних реалій [40, арк. 16]. Для забезпечення цього, на думку вченого, постала необхідність встановлення сталого конструктивного зв'язку між науковою теорією та політичною практикою. На підтвердження цієї вчений висував практичні пропозиції щодо вирішення зазначених проблем (рис. 1).

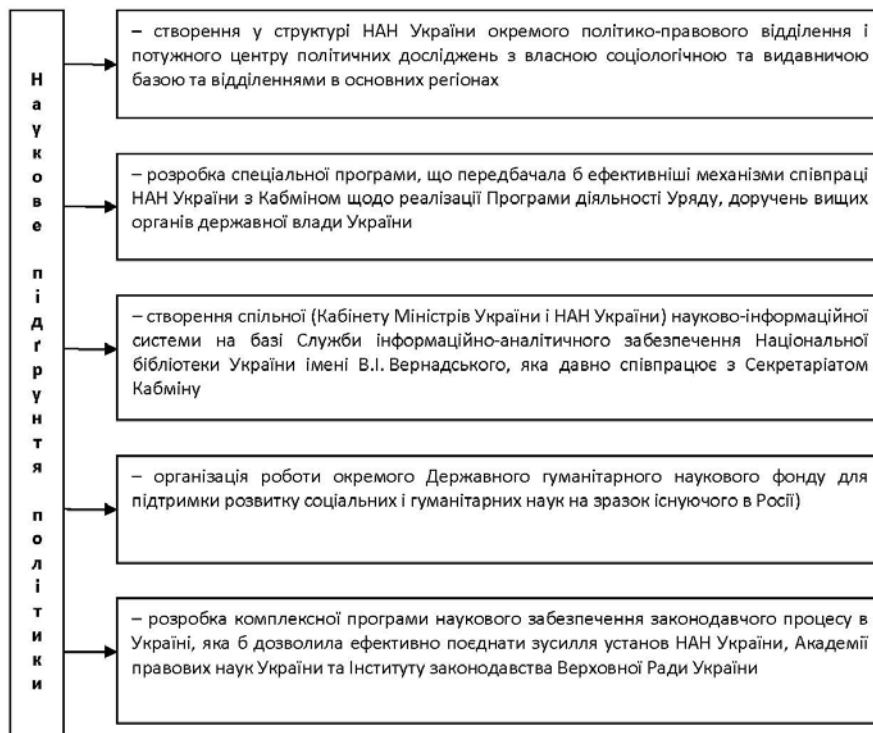

Рис. 1. Наукове підґрунтя політики

На сьогодні, для України, яка є поліетнічною державою, в умовах розвитку української державності, громадська позиційність відіграє особливо важливу роль ще й тому, що вона покликана сприяти формуванню соборності України, яка є серцевиною української національної ідеї. Саме на базі демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянської самосвідомості, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України для розбудови і вдосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

Вищенаведені факти являються недвозначним свідченням енергійної громадської, суспільної активності академіка, ученого-історика, державного діяча і особистості зі стійкою громадянською позицією, підкріпленою практичними кроками.

Іван Федорович встиг багато зробити для власної країни. Завдяки зусиллям науковця і

політика, відбулося піднесення ролі соціогуманітарної, національно-державної складової політики, був закладений законодавчий фундамент основоположних засад внутрішньої і зовнішньої політики України. А створена під його керівництвом програма суспільно-політичної перебування української держави не втратила своєї актуальності та практичної необхідності і в сучасному середовищі державної політики. Сьогодні, в XXI ст., перед Україною постало об'єктивне завдання продовжувати масштабне оновлення влади, аби запобігти утворенню політичного вакууму в управлінському апараті. Суспільство разом із політичними силами, науковцями повинне шукати необхідний консенсус, щоб законодавча база держави відповідала політичній системі та реаліям і вимогам нового часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курас І. В ім'я нащадків / І.Ф. Курас // За наукові кадри. – 1961. – 9 грудня.
2. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369: Курас Іван Федорович (3.10.1939 – 16.10.2005) – історик, академік НАН України, оп.1: Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909-2007 рр., спр. 62: Особові справи. 1970, 1994. – 62 арк.
3. Калакура Я.С. Аспірантська дружба на все життя / Я.С. Калакура // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
4. Мінгазутдінов О.Ф. Роки становлення педагога і вченого / О.Ф. Мінгазутдінов // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
5. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.: «Україна», 1991. – 617 с.
6. Землинский В.А., Курас И.Ф., Нагорная Л.А. Осуществление ленинской национальной политики в СССР / В.А. Землинский, И.Ф. Курас, Л.А. Нагорная – К.: Выща школа, 1987. – 236 с.
7. Карась А.Ф., Карась Г.А. Життєва місія / А.Ф. Карась, Г.А. Карась // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
8. Україна – Франція: форум однодумців // Діалог: Історія, політика, економіка. – 2002. – № 2. – Україна – Франція.
9. Постанова Кабінету Міністрів України № 1101 від 12 вересня 1996 р. Про Культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] // <http://zakon.nau.ua/doc/?nbreak=1&uid=1057.850.2>.
10. Мельниченко В.Ю. Чистий серцем / В.Ю. Мельниченко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
11. Остапенко Д.И. Рассказ о коллеге-друге и друге-коллеге / Д.И. Остапенко // Історична і політична наука та суспільна практика / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
12. Проект Постанови від 05.07.2005 Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного українського громадсько-політичного діяча, одного з керівників Української революції й національно-державного відродження, визначного письменника Володимира Винниченка [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24431.
13. Проект Постанови про відзначення 100-річчя з дня народження видатного письменника Уласа Самчука [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17626.
14. Проект Постанови про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17509.
15. Проект Постанови про відзначення 200-річчя з дня народження видатного вченого М.О. Максимовича [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=16940.
16. Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Гетьманські столиці» [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24406.
17. Проект Закону про територію захисту культурної спадщини «Шевченківський національний заповідник» [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=24405.
18. Обшанський В.К. Ним пишається вся Балщина / В.К. Обшанський // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
19. Кремень В.Г. Знакова постать у моєму житті / В.Г. Кремень // Історична і політична наука та суспільна практика / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
20. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф.369, оп.1, спр.77: Диплом і ухвала вченої ради Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова про присвоєння І.Ф. Курасу звання почесного доктора. Оригінал. Мова англ., укр. 1996. – 3 арк.
21. Відеоматеріали з сімейного архіву родини Курасів. – 2001-2005 рр.
22. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 92: Диплом Почесного професора Маріупольського гуманітарного інституту Донецького державного університету. Оригінал. 2001. – 2 арк.

23. Левенець Ю.А., Онищенко О.С., Михальченко М.І., Майборода О.М. І.Ф. Курас і становлення політології в Україні / Ю.А. Левенець, О.С. Онищенко, М.І. Михальченко, О.М. Майборода // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
24. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 116: Документи про роботу директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (звіт на Президії НАН України, поздоровлення з 10 річницею інституту, візитні картки). [1996-2000]-2002. – 21 арк.
25. Про Інститут. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України [Електронний ресурс] // <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=2>.
26. Курас І.Ф. Нові риси геополітичного виміру сучасної України / І.Ф. Курас // Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
27. Курас І.Ф. Виклики часу і еволюція етнополітологічного знання / І.Ф. Курас // Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
28. Указ Президента України про призначення І. Кураса віце-прем'єр-міністром України [Електронний ресурс] // <http://www.uazakon.com/document/spart97/inx97794.htm>.
29. Шаповал Ю.І. І.Ф. Курас: спроба неупередженої біографії / Ю.І. Шаповал // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К, 2005. – Вип. 30, кн. 1 (підсерія «Курасівські читання»). – С. 11-18.
30. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 86: Посвідчення в народні депутати, перепустка і посвідчення народного депутата України. Посвідчення народного депутата України. 1999-2006. – 5 арк.
31. Литвин В.М. Депутатські будні й ініціативи / В.М. Литвин // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
32. Шаповал Ю.І. Іван Курас: життя, справа, доля / Ю.І. Шаповал // Курас І.Ф. Бібліографія. Серія «Бібліографія вчених України» – К.: Наукова думка, 2005. – 51 с.
33. Шемшученко Ю.С. З ним було легко працювати / Ю.С. Шемшученко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / [редкол. Б.Є. Патон, В.М. Геєць, Ю.А. Левенець, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
34. Курас І.Ф. З виступу на парламентських слуханнях з питань освіти (грудень 1996 р.) / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – 656 с.
35. Курас І.Ф. З виступу на парламентських слуханнях щодо реалізації державної молодіжної політики / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – 656 с.
36. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 117: Документи народного депутата України про діяльність народного депутата України (передвиборча програма, поздоровлення, виступи, листи, довідка тощо). 1998-2005. – 19 арк.
37. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф.369, оп.1, спр.28: Політична реформа як необхідність. Стаття. 2003. – 10 арк.
38. Курас І.Ф. Політична реформа як необхідність / І.Ф. Курас // Президент. – 2003. – № 13. – С. 38-41.
39. Проект Постанови про проведення парламентських слухань «Регіональна політика в Україні: реалії і перспективи розвитку» (12 березня 2003 року) [Електронний ресурс] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=13909.
40. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 22: Суспільні трансформації і політичні науки: підсумки і уроки. Доповідь. 2001. – 17 арк.
41. Курас І.Ф. Між авторитарним минулим і демократичним майбутнім: Про необхідність визначення типу держави, характеру кризових явищ: аналіз діяльності опозиції / І.Ф. Курас // Урядовий кур'єр. – 2001. – 15 серпня. – С. 4.
42. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 34: Роль суспільствознавчих наук у вирішенні проблем здійснення політичної реформи в Україні та наукового забезпечення законодавчого процесу. Тези доповіді. 2004. – 12 арк.
43. Курас І.Ф. До питання про механізми стабільності / І.Ф. Курас // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – 656 с.
44. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 115: Інтерв'ю І.Ф. Кураса, опубліковані в газетах. Мова рос., укр. 1994-2001. – 6 арк.
45. Політичний «генотип» України Іван Курас: «Краще бути звинуваченим в ідеалізмі, ніж у цинізмі» [Електронний ресурс] // <http://www.day.kiev.ua/24741/>.
46. АНБУВ. Інститут архівознавства, ф. 369, оп. 1, спр. 62: Особові справи. Мова рос., укр. – Арк. 12. Атестат доцента. 25 июня 1971 г.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г.В. Боряк, д.і.н., професор Ю.В. Котляр*

© М.І. Бушин, О.П. Прилуцька, 2010

Стаття надійшла до редакції 15.03.2010